

МОВА І СУСПІЛЬСТВО

УДК 811.161.2'272:351.746.1

Масенко Л. Т.

УКРАЇНСЬКА МОВА ЯК ФАКТОР НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

У статті розглянуто історичні причини відмінностей у формуванні мовних середовищ західних і південно-східних областей України, роль радянської політики демонізації західноукраїнського повстанського руху у процесах ментального відчуження західноукраїнської людності від населення інших областей, використання радянських практик у сучасному російському пропагандистському дискурсі та накреслення шляхів подолання суперечностей у мовно-культурному розвитку різних регіонів України.

Ключові слова: мовний розкол, мовна політика, двомовність, мовно-культурне середовище, русифікація, дерусифікація.

У нинішніх політичних дискусіях часто можна почути думку про те, що не слід виносити на обговорення питання, які розколюють суспільство. До таких зараховують передусім мовне питання.

Можна навести, зокрема, слова відомого історика Ярослава Грицака: «Якщо хтось переслідує мету розколоти Україну, то йому слід активніше піднімати такі теми, як національна історія або національна мова. Той же, хто хоче зберегти країну єдиною, повинен говорити про рівень життя і боротьбу з корупцією» [15].

Така позиція, однак, видається хибною. Розкол України є одним з найтяжчих наслідків радянського тоталітаризму, що потребує не замовчування, а компетентного аналізу і пошуку шляхів його подолання.

У зарубіжній науці ґрунтовно досліджено соціопсихологічні процеси, що відбуваються в країні, в якій функції рідної мови поступово перебирає на себе інша мова, — найчастіше це мова, нав'язана колонізатором у випадку колоніальної залежності країни.

Для прикладу можна навести дослідження швейцарського соціолінгвіста Жана П'єра Жанто, якого зацікавила ситуація двомовності близької до нас Білорусі. Протягом 1994-1998 років він вивчав став-

лення мешканців Мінська до шкільної освіти дітей. Опитування показало, що в Мінську 82,5% родин позитивно ставляться до викладання на рівних правах обома мовами — білоруською і російською. Групи, які обстоювали одномовне навчання дітей, розподілилися у такий спосіб: 7% родин виступали за обов'язкове навчання російською мовою з повним вилученням білоруської і лише 2% вважали, що викладання має провадитися лише білоруською мовою.

Отже, підсумував дослідник, білоруську ситуацію слід інтерпретувати як «карикатурне протистояння двох нечисленних груп, одна з яких виступає за все російське, друга — за все білоруське. Більша частина населення — прихильники status quo, тобто рівноправності обох мов» [3, с.215].

Згідно з Каталонською школою мовних конфліктів, у такій білінгвальній ситуації можливі три типи індивідуальних реакцій мовців: дії на захист мови, що домінує (прихильники всього російського), дії на захист підлеглої мови (прихильники всього білоруського) і апатія. Члени найчисленнішої у Мінську групи апатії прагнуть уникнути мовного конфлікту, ідеалізуючи двомовність. Як зазначив дослідник, до цієї групи входять росіяни та представники інших національних меншин, але переважно її складають білоруси, що говорять тільки російською. В середовищі групи байдужих, згідно з каталонською теорією, набуває розвитку психологічне явище «ненависть до себе», або щось подібне [3, с. 216].

Такий поділ суспільства на три групи за особливостями вживання мов і мовної поведінки властивий і Україні, але із суттєвою відмінністю — у нас він має виразний територіальний вимір. Країну поділено на українськомовний Захід та російськомовні Схід і Південь з перехідною зоною Центральної України.

Розкол України на мовному ґрунті — це не тільки опозиція двох мов, це протистояння ідентичностей та цивілізаційних орієнтацій населення. Асимільовані й денаціоналізовані середовища блокують процес формування солідарної нації, людність перебуває тут у стані атомізованого натовпу, яким легко маніпулювати. В демократичних умовах вільних виборів такі середовища приводять до влади демагогів і популістів, для яких національні інтереси не становлять жодної цінності.

Це підтверджує електоральний вибір білорусів, що обрали президентом Олександра Лукашенка, який самочинно наділив себе диктаторськими повноваженнями. Варто згадати в цьому зв'язку і зневажливе ставлення Лукашенка до білоруської мови, яку він трактує як «бідну мову», що нею «не можна висловити нічого великого». Йому властиве й таке висловлювання: «У світі існує лише дві великі мови — російська і англійська» [12, с. 30].

Очевидно, мав рацію Іван Багрянний, коли зазначав, осмислюючи український досвід Другої світової війни, що конфлікт між різними українськими ідентичностями є значно масштабнішим за наслідками, ніж поєдинок двох тоталітарних систем [5, с. 215].

У зв'язку з цим варто коротко нагадати історичні причини формування в Україні суттєвих територіальних мовно-культурних розбіжностей.

Приєднання у 1939 році західноукраїнських земель розширило кордони СРСР у західному напрямкові, що було стратегічним завданням Росії ще в період Першої світової війни. Не можна недооцінювати при цьому великої історичної ваги факту об'єднання українських земель навіть у такому квазідержавному утворенні, яким була УРСР.

Водночас стан суспільно-політичного і соціокультурного життя у приєднаних областях кардинально відрізнявся від тих умов, у яких перебувало населення інших областей України. У ліберальнішій від Російської імперії Австро-Угорщині національні меншини мали право брати участь у політичному житті та мали можливості для розвитку своєї мови й культури. У Галичині й на Буковині у другій половині XIX ст. були створені політичні партії, виходили українські газети й журнали, з'явилися наукові осередки, з 1989 року почав виходити «Літературно-науковий вісник». На кінець XIX ст. у цих областях українська мова вже побутувала у всіх соціальних верствах української людності і в селах, і в містах. Тут сформувались середовища національно свідомої української еліти, яка опікувалась культурними і політичними потребами свого народу та дбала про утвердження української мови в усіх сферах суспільного життя [14, с. 31].

Варто нагадати, що хоча у міжвоєнному Львові більшість становили поляки, українці не піддалися полонізації, а сформували повно-

цінне міське розмовне мовлення — тут побутувало і усне мовлення освічених верств, і загальноміський сленг, і соціальні діалекти, і арго міського дна [10]. Розмаїття реєстрів українського усного мовлення Львова в першій половині ХХ століття відображає укладений львівськими діалектологами «Лексикон львівський: поважно і на жарт» [16].

Хоча й українцям західних областей доводилося долати чималі перешкоди на шляху політичного й мовно-культурного розвитку і вести боротьбу, зокрема з поляками, за право на національне самоствердження, доля українців в УРСР була незрівнянно трагічнішою.

Організований тоталітарним режимом Голодомор підірвав соціальну базу української мови і призвів до відновлення досягнутого ще в самодержавній Російській імперії поділу України на російськомовні міста і промислові центри та українськомовні села й невеликі містечка. При цьому найбільшого зросійщення зазнали Крим і Донбас. У Криму це відбулося внаслідок кардинальної зміни демографічного складу населення через проведену Сталіним етнічну чистку, коли в 1944 році з півострова були депортовані кримські татари і на їхнє місце масово переселені вихідці з областей РРФСР. Високий рівень русифікації Донбасу спричинила специфіка його економічно-промислового розвитку, який потребував постійного притоку людності, і влада використовувала цю обставину для заселення регіону вихідцями з інших територій Радянського Союзу, що зумовило поліетнічний склад його населення, хоча і за цих умов українці становили тут більшість.

Оскільки стратегічною метою політики московського керівництва була денационалізація українців, тобто зникнення їх як національної спільноти, окремої від російської, поява в західній частині УРСР території, заселеної політично грамотною й національно свідомою людністю, створювало для нього серйозну проблему.

Кремлю довелося докласти величезних зусиль для придушення повстанського руху в західних областях України. Після остаточної його ліквідації, масових розстрілів і депортацій місцевих мешканців перед радянським агітпропом було поставлено завдання демонізувати західноукраїнський повстанський рух з метою застрашування місцевого населення й блокування впливу визвольних ідей на решту населення УРСР.

У перші повоєнні роки радянська пропаганда за інерцією називала повстанців «українсько-німецькими націоналістами» [7, с. 125]. Але згодом це визначення замінили узагальненою номінацією «бандерівці», яка спочатку мала значення «член фракції ОУН, а від 1941 р. підпільної організації, очолюваної Степаном Бандерою» [2, с. 88].

Колективна назва «бандерівці» ввійшла до того ж ряду, що й історично попередні номінації «мазепинці» та «петлюрівці». «Мазепинцями» в Російській імперії у ХУІІІ-ХІХ ст. називали українських патріотів, у 1920-1930-х рр. «мазепинців» замінили «петлюрівці», а в післявоєнний період українці, які боролись за незалежність своєї країни, отримали в радянській новомові назву «бандерівців».

Особлива ненависть Російської імперії в обох її формах — самодержавній і комуністичній — до імен Мазепи, Петлюри і Бандери була закономірною. Саме ці діячі були переконаними державниками, ідеологами самостійної Української держави, і їхня боротьба за незалежність країни від Москви становила найбільшу загрозу для збереження України в складі Російської імперії.

Номінація «бандерівець» (у множині «бандерівці») ввійшла до тоталітарного дискурсу з вербальним виявом найвищого градусу ненависті.

Слово «бандерівець» набуло розширеного значення, синонімічного до «український буржуазний націоналіст», і вживалось лише в супроводі найбрутальніших лайок, наприклад: «*бандерівські вилупки* величають Даяна «сином українця, який свого часу прибув у Ізраїль» [1, с. 122]. (Курсив мій — Л. М.)

В агітаційній публіцистиці бандерівців зображували як звірів у людській подобі. Достатньо навести назви творів Юрія Мельничука, який спеціалізувався на паплюженні вояків ОУН-УПА: «Коли кров холоде в жилах» (1960 р.), «Плем'я упирів» (1962). Такі твори видавались величезними накладками, відповідні цитати з них наводились у словниках. Так, ілюстрацією до слова «Дочасно» у СУМі було дібрано таку цитату з твору Ю. Мельничука: «Батька побили фашисти, а потім жакливо катували *бандерівці*, і він помер дочасно» [13, с. 399]. (Курсив мій — Л. М.)

У документах КДБ періоду 1960-1980-х рр. ОУН і УПА називають не інакше, як «бандою», а повстанців «бандитами», з похідними утво-

реннями «бандоунівське підпілля», «бандпособницька діяльність» тощо. Наприклад: «Батько Геля в 1943 р. був засуджений до 10 років ВТТ за *бандпособницьку* діяльність» [11, с.205]; «Окремі особи із числа студентів КДУ... виправдовували діяльність українських буржуазних націоналістів і *бандоунівського* підпілля на території західних областей республіки» [11, с. 188) тощо. (Курсив мій — Л. М.)

Постійне інтенсивне огидження бандерівців у засобах масової інформації, в літературі й масовій культурі зробило свою справу. Воно спричинило вкрай негативне явище галичанофобії, відчуження українців західного регіону від решти населення. Колективне найменування «бандерівці» (часто у фонетично видозмінених розмовних формах «бендеровець», «бендера») із спотвореними семантичними конотаціями було асоціативно перенесено на всю західноукраїнську людиність. Раїса Мороз у спогадах «Проти вітру» згадує виступ вчительки Анатолії Панас, яка наважилась на суді над Валентином Морозом розповісти про свою педагогічну практику в Криму у 1960-х роках, де її колеги-вчителі радили їй не розмовляти українською і викладати українську літературу російською мовою. Вчителі у вічі називали її «бандерівкою» і відверто заявляли: «Если бы Ленин был жив, он заткнул бы рот националистической сволочи» [9, с. 73-74].

Таким чином, маніпулятивній радянській пропаганді вдалося сформуванати в масовій свідомості російського і російськомовного населення УРСР, особливо в найбільш зрусифікованих південно-східних областях, сприйняття західних українців, або «западенців», як їх називали в російському розмовному слововжитку, як відчуженої й недоброзичливої до решти людинності УРСР регіональної групи.

Соціопсихологічному феноменові «бандерофобії» присвятив ґрунтовну статтю Ігор Лосев. Як зазначає культуролог, це явище належить до фундаментальних, базових конструкцій російської ментальності в її ставленні до України та українців, що має мало спільного з бандерівщиною як реальним феноменом української історії. «Образ «бандеровця» в російській свідомості, — пише І. Лосев, — майже повністю збігається з образом галичанина, який сприймається як західний, католицький, чужий решті України тип, як спокусник «проросійського» за визначенням українського народу. Галичани абсолютно

суперечать усім російським догмам щодо України, що викликає обурення й ворожість більшості російського загалу. Західні українці виявилися твердішим і непоступливішим людським матеріалом, ніж їхні східні брати, яким політичні умови не давали можливості перейти від стадії етнографічної маси до стадії нації» [8].

Те, що українцям західних областей властива вища національна й політична свідомість, ніж решті спільноти, виявилось уже під час горбачовської перебудови і в перші ж роки незалежності.

Так, хоча в загальному співвідношенні населення трьох західних областей становить лише 10%, їх представники становили більшість у перших демократичних організаціях і об'єднаннях кінця 1980-х — початку 1990-х років. На першому установчому з'їзді Народного Руху України за перебудову, який відбувся в Києві 8-10 вересня 1989 року, близько половини депутатів представляли західні області. Більше третини депутатів були із центральних регіонів, тоді як кількість членів Руху зі східних і південних областей була мізерною. Робітничий клас майже не брав участі у створенні нової демократичної організації [7, с. 318].

Такі ж регіональні відмінності виявили й перші вільні вибори до Верховної Ради УРСР та місцевих рад, що відбулись у березні 1990 р. Сформований тоді Демократичний блок переміг лише в трьох західних областях, де за нього проголосувало 85% виборців, і комуністичні депутати опинились в опозиції. Тут вперше виник такий феномен, як антикомуністична радянська влада [7, с. 325]. В усіх інших областях під час цих виборів перемогла радянська номенклатура, що дало можливість компартійному апарату контролювати ситуацію.

Згідно з Вікіпедією, на виборах Президента України в 1991 році представник національно-демократичних сил В'ячеслав Чорновіл посів друге місце (23, 2%) після Кравчука (61, 59%). Його кандидатуру більшістю підтримали знов-таки лише три області Галичини — Львівська, Тернопільська й Івано-Франківська.

Натомість результати виборчих кампаній у східних і південних областях України, де більшість населення голосувало за Л. Кучму, а згодом — за Партію регіонів і В. Януковича, засвідчили зв'язок зросійщення середовищ із орієнтацією населення на євразійську, або російську, модель цивілізаційного вибору.

Таким чином, якщо на Західній Україні розвиток політичних процесів був подібним до тих, що відбувались у країнах Центральної Європи і Балтії, то Східна Україна лишалась інтегрованою у російський простір.

Слід зазначити, що в російській мові лексема «бандерівці» іноді має узагальнене значення «українці» [6], а в колах російських політиків можна зустріти перенесення збірної номінації «бандерівщина» на всю Україну.

Так, Костянтин Затулін, депутат Держдуми кількох скликань, директор Інституту країн СНД, обурюючись фактом ратифікації 25 грудня 1998 року в Думі Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Росією і Україною, на своєму офіційному сайті писав: «Не «братня слов'янська держава», а політично в найвищий спосіб організована *бандерівщина* — ось що за пташеня вилупилося на наших очах з Української Радянської Соціалістичної Республіки. Не бачить цього лише сліпий. А *бандерівець* — не брат росіянину!» [4] (Курсив мій — Л. М.).

Сучасна антиукраїнська російська пропаганда, продовжуючи традицію радянської, вживає ярлик «бандерівці» у поєднанні з пейоративами «фашисти» і «нацисти» у вужчому, ніж у К. Затуліна, значенні: як номінацію групи, що буцімто захопила владу в Україні з метою відірвати український народ від «братнього» російського. Таку ж семантику має широко вживаний нині в російських медіях ярлик «київська хунта», призначений формувати в масовій свідомості стереотип сприйняття української владної верхівки як протиставної загалом, відокремленої від нього групи, що незаконно прийшла до влади.

Отже, в інформаційній війні з Українською державою, яку Росія розпочала з перших же років її утворення і продовжує нині, вона використовує фактор зросійщення міських середовищ України як виправдання для неоімперської колонізації. На жаль, українська влада впродовж усіх двадцяти п'яти років не спромоглася захистити свій інформаційно-культурний простір від російської пропаганди, що відзначалась особливо агресивною антиукраїнською спрямованістю у південно-східному регіоні.

Таким чином, незсинхронізованість мовних і соціокультурних середовищ західних і східних регіонів загрожує Україні втратою ціліс-

ності, що й реалізується нині у сценарії російської окупації Криму і збройного вторгнення на Донбас.

Виклики, що постали перед Україною, потребують посилення протидії не лише збройній, а й інформаційній війні у мовно-культурній сфері, що її провадить Росія. Для подолання загроз, спричинених мовно-культурним і цивілізаційним розколом населення, необхідно активізувати, передусім у системі освіти всіх рівнів, процеси дерусифікації. Це передбачає впровадження державної політики підтримки української мови, утвердження її реального, а не декларативного, як дотепер, статусу державної мови, що їй належить державотворча функція формування цілісної політичної нації.

Список літератури

1. Волошко Євген. Хто вони — «друзі» чи «доброзичливці»? / Євген Волошко // Донбас. — 1974. — № 4. — С. 114-123.
2. Енциклопедія українознавства. — Львів, 1993. — Т. 1. — 400 с.
3. Жанто Жан Пьер. Статистический способ изучения социолингвистической ситуации в г. Минске / Пьер Жан Жанто // Беларуская мова: шляхі развіцця, кантакты, перспектывы: [матэрыялы III Міжнародн. кангрэса беларусістаў «Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый»]. — Менск, 2001. — С. 212-221.
4. Затулин К. Российско-украинский договор: обман века / К. Затулин: <http://zatulin.ru/rossijsko-ukrainskij-dogovor-obman-veka/>
5. Захарчук Ирина. Мілітарна парадигма літератури соцреалізму / Ирина Захарчук // Studia Sovietica. Ідеологічні та естетичні стратегії соцреалізму / відп. ред. Валентина Хархун. — К.: Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 2010. — Вип.1. — С. 206-220.
6. Карп'як Ольга. Вата з укропом / Ольга Карп'як: http://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2014/08/140807_new_words_ko
7. Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі / Станіслав Кульчицький. — К.: Темпора, 2013. — Кн. 3. — 388 с.
8. Лосев Ігор. Явище «бандерофобії» в російській свідомості / Ігор Лосев // Сучасність. — 2001. — № 4. Режим доступу: <http://memorial.kiev.ua/statti/738-javysheqbanderofobijiq-v-rosijskij-svidomosti.html>
9. Мороз Раїса. Проти вітру. Спогади дружини українського політ'язня / Раїса Мороз. — Харків: «Права людини», 2012. — 288 с. Режим доступу: <http://toloka.to/t72347>
10. Підкуймуха Л. О. Лексичний склад західноукраїнського варіанта літературної мови (на матеріалі художніх текстів львівських письменників першої половини

- ни ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 «Укр. мова» / Л. О. Підкуймуха; НАН України Ін-т укр. мови. — К., 2016. — 18 с.
11. Політичні протести й інакодумство в Україні (1960-1990): [документи і матеріали] / упор. В. М. Даниленко. — К.: Смолоскип, 2013. — 736 с.
 12. Селігей Пилип. Мовна свідомість: структура, типологія, виховання / Пилип Селігей / НАН України. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. — К.: Видавн. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. — 118 с.
 13. Словник української мови: [в 11 т.] / І. К. Білодід (гол. ред.) та ін. — К.: Наук. думка, 1971. — Т. 2.
 14. Ткач Людмила. Українська літературна мова на Буковині в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. / Людмила Ткач. — Чернівці: Книги-ХХІ, 2007. — Ч. 2: Джерела і соціокультурні чинники розвитку. — 704 с.
 15. Украинско-российский конфликт. Возможно ли примирение? 2014.10.08. Режим доступу: <http://misguidedphil.livejournal.com/35363.html>
 16. Хобзей Наталя. Лексикон львівський: поважно і на жарт / Наталя Хобзей, Ксеня Сімович, Тетяна Ястремська, Ганна Дидик-Меуш. — [2-е вид., доп. і випр.]. — Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012 (Серія «Діалектологічна скриня»). — 852 с.

L. Masenko

UKRAINIAN LANGUAGE AS A FACTOR OF NATIONAL SECURITY

Based on the foreign sociolinguistic studies, the paper clears up the social and psychological processes in the situation of mass bilingualism formed under colonial dependence of the country. The consequence of imperial assimilation policy is the language split of the population in Ukraine that has a territorial dimension.

The historical reasons for the formation of significant local linguistic and cultural differences in Ukraine, including the division of the country into the Ukrainian speaking West and the Russian speaking East and South are considered.

The analysis of the manipulative technologies used by the Soviet authorities to block the influence of the nationally conscious and politically competent population of the western areas annexed in 1939 by the USSR, on the population of other areas, is carried out. At this, an important role was played by a practice of demonizing western rebels in a propaganda discourse, in particular, the use of the category «Bandera» in the context of a totalitarian language of hatred.

The problem of the dependence of the identity and civilization orientations and electoral preferences of people in different regions, on the linguistic and cultural state of the urban environment is enlightened. While the development of political processes in the Western Ukraine from as early as the time of Gorbachev's «perestroika» was similar to that that occurred in the Central Europe and Baltic countries, the Eastern Ukraine still remained integrated in the Russian civilization area.

Nonsynchronized linguistic and socio-cultural status of the western and eastern regions threatens Ukraine with a loss of a territorial integrity, which is now implemented in the scenario of the Russian occupation of Crimea and the war in the Donbass region unleashed by Russia.

Contemporary anti-Ukrainian propaganda in Russia applies the Soviet tradition to use the category «Bandera» in conjunction with such pejoratives as «fascists» and «Nazis». The same semantics in Russian media is attributed to the label «Kiev Hunta», intended to form the stereotype of the public perception of Ukrainian authorities as opposed to the general public group that seized the power illegally.

Since in the information and armed war with Ukraine Russia uses the Russification factor of the eastern and southern regions to justify its attack in Ukraine, an urgent task of the Ukrainian authorities is to implement an efficient language policy aimed at strengthening the real and not declarative official status of the Ukrainian language as was before.

Keywords: bilingualism, language policy, Russification, de-Russification.

Матеріал надійшов 22.09.2016